

Bizonyosság a vallásban

DR. ABRUDBÁNYAI JÁNOS
teol. tanár.

Nagyterületi

*J. G. G. G. G. G.
espres vna
műve b. b. b. b. b.*

Kis 245 116.

J. G. G.

Felelős kiadó: Dr. ABRUDBÁNYAI JÁNOS.

Lengyel-nyomda Kolozsvár, Bólyai-utca 7.
Telefon 11-58. — Felelős vezető: Lengyel Albert.

Olyan időkben, amikor a népek és nemzetek közötti nagy küzdelmet világnézetek harcának nevezik, a vallás is nagy időket él. A küzdelmet mozgató világnézetek kristályosodásánál emberi eszmények benső ereje a hajtóerő. Ezeket az eszményeket viszont a történelem minden idején a vallásos lélek tüze melengette életre s tette élő tényezőkké. Nem érthetetlen tehát az, ha ma a vallásos kérdések észrevétlenül bár, de újult lendülettel központi kérdésekké kezdenek válni. Vannak akik azt állítják, hogy új problémái támadnak a vallásnak, olyan érvek vetődnek fel, melyek a vallást nehézségek elé állítják. Vannak viszont mások, akik tagadják ezt és sikeresen hirdetik, hogy akármilyen új verete van az életnek, a vallás ugyanazokkal a kérdésekkel áll szemben. A vallás területén — szerintük — kétezer év óta ugyanazok a nagy súlyos kérdések jelennek meg. A valóság bizonyára az, hogy ezek a régi életbevágó kérdések új megfogalmazást követelnek minden időben, változott életkörülmények és

életformák új arccal állanak az ember elé s ha ezekkel sikerrel kíván szembenézni, úgy újból és újból önmagának kell felelni a nagy kérdésekre s a maga módján kell megoldja az adódó problémákat. Az élet csak úgy a mi életünk, az eredmények abban csak úgy a mi eredményeink, ha azok merőben a saját lelki tájékozódásunk iránya és munkája következtében állottak elő. Azokra a kérdésekre adott feleletek, melyek megnyugtatták esetleg szépapáinkat, minket ma csak úgy nyugtatnak meg, ha újra érveljük, újra elemezzük azokat s azoknak minden vibrálása átszűrődik lelkeinken, átrezdül idegeinken. Új időkben vallási kérdésekkel foglalkozók természetesen nem tudják előre megmondani, hogy milyen eredményekre jutnak. Megtörténhetik, hogy komoly elmélyedés jegyében folytatott munkájuk eredményeként megállapíthatják, hogy mindennek úgy vannak rendben, ahogy eddig voltak, lemérhetik életükben található teljesítőképességeiket s rájöhetnek, hogy az semmi vonatkozásban nem csökkent. Megtörténhetik azonban az is, hogy ilyen személyes, közvetlen, az életet velejében érintő kérdések átvizsgálása után új elhatározásokra kerül sor. Ezen új elhatározásokra viszont vallási vonatko-

zásban általában nehezen szánja rá magát az ember. A család, az egyház s a társadalom sok más intézménye sok tekintetben, különösen azonban vallási tekintetben olyanná alakította az embert, hogy az új útra indulni nem nagyon hajlamos. A benső vizsgálódást azonban, az eleven problémák taglálását nem múlászthatjuk el. Ha valóban olyan alapvető szerep jut a világnézetek harcában a vallásos magatartásnak, semmi körülmények között sem tehetjük, hogy az új köntösben megjelenő régi nagy kérdések alakulásait ne tanulmányozzuk.

Dávid Ferencz vallásos magatartása megítélésénél sokan ma sem múlászthatják el kifogásolni azt, hogy rövid életpályája alatt többször változtatta hitfelfogását. Emberi értéke rovására írják, hogy katolikusból lutheránus, lutheránusból református s végül eredményben a felekezeti formák egyikében sem férve el, csapongó lelke unitáriussá lett. Ez állhatatlanság, bizonytalanság olyan viselkedés volt részéről — mondják — mely jelleme kialakulásában előnytelenül befolyásolta őt. A vallás az élet komoly ügye s azt ilyen délibábkergető módon magunkévá tenni nem lehet. A változékony, kiszámíthatatlan életre kell valaminek elhatározó, irányadó jelleggel bírnia s ezért

nem lehet olyan bizonytalan alapokra építve, hogy ezt az alapot szükség legyen évenként cserélgetni.

Az unitáriusok tehát, kik Dávid Ferencz örökségét hordozzák lelkükben, áldozatai egy kapkodó, kiszámíthatatlan, vagy szeretlen gondolkodás eredményének s így a keresztény vallás területén komoly súllyal latba nem eshetnek.

Dávid Ferenczet és örökségének letéteményeseit ilyen köznapi vádaktól a történelem különböző szakáiban elég hatásosan megvédték Egyházunk hivatalos és kevésbé hivatalos apologétái. Egyházunkon kívülállók pedig éppen ezekben az időkben kezdik megsejteni benne a magyar tizenhatodik század nagy vezéregyéniségét s e megsejtés rendjén most van kialakulóban az a nagy szellemi igazolás, jóvátétel, mely a legnagyobb magyar reformátorral szemben igazán esedékessé vált. Talán helyes is az, hogy Dávid Ferencz igazi történelmi alakját és szerepét mások mérjék fel, arról az oldalról fogalmazzák meg a magyar génusz kitermeléséhez szolgáltatott lelki hozzájárulást, mely oldalon négy évszázadon át következetesen elvitattak ettől a nagy férfiútól minden emberi értéket és jelentőséget. Móricz Zsigmond utolsó erdélyi útja

alkalmából lelki kényszernek engedve, végigjárt minden unitárius intézményt s boldogan tett vallomást arról, hogy nagy emberi élmény és feledhetetlen öröm számára annyi évszázad óta találkozni egy olyan magyar szellemével, kiről ezideig csak terhelő gondolatokat hallott. Az unitárius élet és intézmények vezetőit beszélgetésre kérte s előttük kifejtette, hogy megirandó nagy erdélyi munkájában megfelelő helyet biztosít ez ember szellemének. A magyar nemzet őszintén sajnálja, hogy nagy elhatározását bekövetkezett halála miatt valóra nem válthatta. Féjja Géza, aki a magyar kérdésekhez a valóság átütő szemüvegén át szemlélődve próbál közeledni, aki nemcsak kedvtelésből irodalmár, hanem tenni is szeretne valamit, legújabb kis tanulmányában néhány sorban érzékeli, hogy többekkel együtt maga is sejtí, hogy a Dávid Ferencz századát nélküle, szellemi hatása nélkül helyesen és igazán felmérni nem lehet.

A magam részéről ez alkalommal nem kívánok apologétikus munkát végezni az unitarizmus magyar megfogalmazóját illetőleg, de úgy érzem, hogy magyar életünkben mind többen és többen vannak olyanok, kik a korforduló szellemi és lelki hatására Dávid Ferenczhez hasonlóan érzik,

hogy vallásuk, hitük adott formája és kerete nem elégíti ki őket. Azért említem őt, mert felújuló viták és érvelések tisztázásánál eligazító lehet sokak számára az a lelki magatartás, mely őt annakidején vallási vonatkozásban elhatározóvá tette. Amióta a bolsevizmus nemzetközi és valásellenes propagandája igazi arcában mutatkozni látszik, amikor ez a félúton szerencsétlen módon megállott társadalmi forradalom fenyegetően áll határainkon, a kereszténység, mint vallás, kezd központi élettényezővé válni a magyar ember szemléletében is. Részint természetesen, részint mesterséges tényezők hatása alatt minduntalan eszébe veszi a mai ember, hogy keresztény. Az utóbbi években, a pozitív nacionalizmus erősödése rendjén, sajátos módon, sokszor egészen meg nem engedett módon propaganda-jelleggel használták a keresztény minőséget s ma is komoly életlehetőséget, polgári és kereskedelmi sikert biztosíthat valaki számára az, ha kereszténynek anyakönyveltetett. A kirakatok hirdetéseitől elkezdve, a minisztériumokba benyújtott kérvényekig minden elképzelhető helyen és módon találkozunk ezzel a propagandával. E vallásos fogalmat használó emberek közül mind többen és többen

— éppen az említett körülmények miatt — foglalkoznak a ténnyel, hogy a vallás, melyet a keresztény fogalom megjelöl, nem jelent olyan minőség-többletet, olyan lelki és élettartalmat, melyet egyesek annak tulajdonítani látszanak. Önkéntelenül adódik az összehasonlítás a nem keresztény, vagy keresztényellenes vallásokkal s kézenfekvő lesz az a mérlegelés, melynek alapján eldönthető, hogy vajjon származik-e erő-többlet, értékgyarapodás akkor, ha valaki mint keresztény áll szemben egy életfeladattal, vagy nem? Az ember életmegnyilvánulási formái ma állandóan és fokozatosan dinamikusabb lendületet követelnek s akarva akaratlanul felmerül a kérdés, hogy képes-e a vallás úgy, ahogy az ma a lelkek előtt áll, olyan szellemi, lelki hajtóerővé válni, amelyet a felfokozott életirám szükségelne?

A vallást filozófiai, lélektani és társadalmi síkon tanulmányozók általában egybehangzóan állapítják meg, hogy a vallás mint hajtóerő, benső feszítő áram, a legújabb időkben határozottan csökkent. Ezenfelül rámutatnak arra is, hogy az a régi bizonyosság, melyre eleddig támaszkodott a vallásoslelkű ember, megingott. Kiveszett a vallásból a bizonyosság érzése. A régi

vallások — mondják — (és ezalatt rendszeren a keresztény vallások dogmatikus formáit értik) határozott körvonalakkal rendelkezett, tételei és fogalmai kínos pontossággal meg voltak határozva s az egész összetételében pozitívnak volt mondható. Ebben a régi vallásban az ember megtalálta azokat a körvonalozott dogmákat és hittételeket, melyeket hinni kellett, megtalálta azokat a sajátos szabályokat, melyeket követni kellett és egy olyan fensőbb tekintélyt, melyhez kételkedésnélküli lojalitással és hűséggel közeledhetett. Ma azonban ez a kételkedésmentes bizalom a legtöbb ember számára nem létezik. Az emberek nem igen hiszik többé azt, amit a régi tételek mondanak. Lehet, hogy ebből különösebb nehézség talán nem származna, ha nem volna megállapítható az, hogy azok a benső lelki szükségek, melyeknek a régi hittételek kifejezői, formátadói voltak, éppen olyan eleven erővel és forró valósággal léteznek ma is. Ezek ma is kifejeződni vágnak. A vallásos szomjat előidéző lelki és fizikai mozzanatok éppen olyan közvetlen valóságérzéssel hatnak, mint bármikor az ember történetében. Ha már most ez a benső érzés kellő kifejeződési forma hiányában kénytelen meddő módon az

egyén lelkében maradni, elkerülhetetlen az a benső szellemi és érzelmi bonyodalom, vergődés, melynek bizonytalan irányba kiutatkereső erői olykor vulkánikusan, más-kor szivároghva pozitívabb eredmények nélkül, esetleg éppen veszedelmes módon jutnak az életbe. A régi formákon keresztül táplált hit elvesztése nagyon komolyan, sőt végzetesen kihat az ember egész életére. Meginog, elvész szellemi, erkölcsi, társadalmi, gazdasági, politikai és fizikai vonatkozásban minden olyan kritérium, szint, standard, mely eligazító, iránytadó módon segítette az embert ítéletei meghozatalában és cselekvései végrehajtásában.

II.

E vallásos bizonyosság elvesztését a világmindenség fizikai alakulásai mellett nagy mértékben idézte elő a tudomány általános fejlődése és újabb területekre való terjeszkedése. A csillagászat, a geológia az új ember számára egészen új világot mutat. A földrajzi felfedezések látókörét és tájékozódását megjavították. Régi fogalmaknak, melyek tudományos köntösben századokig értelmét kristályosító mi-

nőségben segítségére voltak, jelentőségük elfogyott, vagy megváltozott. A tudományok specializálódásával, sajátos területekre való tagolódásával a tizenkilencedik század rendjén kialakult a vallástudomány is. A múlt század második felében megerősödő társadalomtudomány, anthropológia, majd a századfordulón megerősödő lélektan segítségével a vallásról magáról, mint társadalmi lelkijelenségről való tudásunk állandóan bővült. Ezek az úgynevezett ember-tudományok eredményezték azt, hogy a vallás történelméről, eredetéről, megnyilatkozási formáiról olyan dolgokat ismertünk és tudtunk meg, melyekről megelőzőleg nem is sejtettünk. Az a tény pedig, hogy a vallásról magáról, annak előállási körülményeiről, lélektani elemeiről olyan sok minden került nyilvánosságra, nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a vallásba vetett régi hit, szokott bizalom megingott. Az emberek nagy része olyan kiábránduláson ment át, mint azok, akik az izlésesen felterített asztal párolgó étkeit, miután a konyhában történtek részleteit megismerték, már kevesebb étvágygal fogyasztották. A részletek elemzését, az előállási körülmények latolgatása, talán érthető módon kisebbítette az „egész” esz-

ményi értékét azok számára, kik hosszú századokon át szerettek volna minden földi vonatkozású dolgot a vallástól elvonatkoztatni. Bizonyos lelkicsömört éreztek, szellemi kábultságot, olyan csalódást, mely felett egyhamar napirendre térni nem tudtak. A régi elképzelések szétfoslása nem csupán hangulat kérdése volt, a vallás komoly tényező az életben s ha azzal történik valami, alapos lelki nyoma marad. Ha fizikai vonatkozásban ér kellemetlenség, ha az időjárás rossz, ha eltűnik a napsugár, ha szivárványt látni nem lehet, ha elhervadnak a virágok, ez mind bemarkja magát lelkünkbe, olyan sebet mér azonban csak, mely napok, órák, esetleg pillanatok alatt gyógyulhat. A seb, melyet a vallásos bizonyosság elvesztése ütött sokak lelkén, mély és fájdalmas seb volt. Mindenesetre huszonegynapon túl gyógyuló seb. Lippman, egy modern szociológus azt írja az ilyen emberről: »a régi útai széttöredezése után elvesztette az ember a biztonság érzését. Többé már nem értette, miért is született, nem látta célját annak, hogy dolgozzon. Nem tartotta fontosnak, hogy valakit is szeressen, kiveszett belőle a tisztelet minden olyan iránt, mit eddig feltétlen tiszteletreméltónak hitt. Teljesen tájékozatlanná vált;

bánatát nem tudja merre menekítse, hol találjon vigasztalást. Időnként még hangoskodva jár-kelel, mint a félénk gyermek, még bizonygat, még érvel, de az új idők kritikája teljesen felforgatta benne az élet értékeit s kiszolgáltatva érzi magát a sejtések, a találgatások, lehetőségességek bizonytalanságainak s végérvényesen úgy érzi, hogy Isten, aki számára olyan valóság volt valamikor, mint az útszélén zöldelő fa, már nem létezik többé. (A Preface to Morals 26 I.)

III.

Felmerül a kérdés — megoldható-e ez a lelki és társadalmi helyzet vagy nem? Van-e mód arra, hogy az elveszett bizonyosságot visszanyerjék azok, akik azt elvesztették? Az élet igen nehéz volna, sőt sok vonatkozásban talán lehetetlen volna ilyen bizonyosság nélkül. Mindenekelőtt állapítsuk meg, hogy mit értünk bizonyosság alatt, mi az, amit tulajdonképpen elvesztettek egyesek s mi az, amit az elveszett helyett nyújtani lehet? Hogy a kérdést egészen tisztán láthassuk, rá kell mutatnunk, hogy bizonyosság többféle van,

s így annak elérhetése is több módon lehetséges. Van bizonyosság, melyet a tudomány nyújt és van a mindennapi életnek is bizonyossága. A tudomány bizonyossága olyan laboratóriumi kísérletek nyomán érhető el, mely kísérletek alkalmával minden zavaró körülmény rendszeresen eltávolítható és mely kísérletek eredményeinek kialakulásához minden szakavatott arravaló megfigyelő hozzájárult vagy hozzájárulhatott. A mindennapi élet bizonyossága viszont bőven tartalmaz személyi elemeket, subjektív vonásokat és tényezőket, olyan mozzanatokot, melyek egyénenként más és más módon folynak be az esetleges vélemény kialakulásánál.

Életünk folyamán mindkét fajta bizonyosságra szükségünk van. Vannak életünknek olyan síkjai, melyeken nélkülözhetetlen számunkra mindaz, amit a tudomány bizonyossága nyújt. A tudomány készíti el zsebóráinkat, naptárunkat, építi meg házainkat, tervezi és készíti útjainkat, hídjainkat, a tudomány hajtja vonatainkat. A tudomány végnélküli kutatásai szélesítik állandóan az új lehetőségek határait.

Van azonban életünknek egy olyan oldala is, melyet a tudomány legalább is eleddig nem volt képes bizonyossággal eltöl-

teni. A bizonyosság pedig itt is elmaradhatatlan. Gondolunk reményeink, aggodalmaink, eszményeink, hűségünk világára. Vannak személyek, akiket szeretünk, ígéretek, melyeket be kell tartanunk, célok, melyek megvalósításához szükséges részünkről a kitartás és bizalom. Ezekben a területeken is találunk valahogyan bizonyosságot, legalább annyit igen, hogy az személyes szükségletünkre elegendő. Ilyen bizonyosság nélkül életünk ezen része teljesen élvezhetetlen, értéktelen összevisszaság volna.

Hogy az említett kétféle bizonyosság között van különbség és hogy milyen különbség van, az alábbi eset elég világosan mutatni fogja. Egy értekezés leírása szerint egy néhány évvel ezelőtt (Some modern problems of faith W. R. Matthews, 1936) egy gyermeket valami rosszindulatú betegség gyötört. Olyan betegség, mely fokozatosan sorvasztotta, gyengítette, kínozta fiatal testét s mellyel szemben kezelő orvosa teljesen tehetetlen volt. Abban az időben egy nagyobb orvosi alapítvány jóvoltából egy vegyigyar laboratóriumában éppen az ilyen betegségek ellen alkalmazandó szérumból előállításán fáradoztak. Elő is állítottak valamelyes vegyületet, a kísérletezések azom-

ban nem haladtak még annyira, hogy a szérumból közhasználatba kerülhetett volna. A kísérletezéseket végző orvos szivessége folytán a készülő szérumból (kipróbálva még nem volt) egy adagot kapott a kezelő orvos s azt a gyermeknél rendkívül kedvező hatással alkalmazta. Szinte azonnal észrevehető volt a javulás s néhány nap eltelte után megállapíthatták, hogy a gyermek a veszedelmen túl van. Nemsokára aztán megkérdezték azt a neves specialistát, aki a szérumból alkalmazásánál jelen volt, hogy mi a véleménye: a szérumból eredményes hatásnak tudható-e be a határozott javulás? »Ha úgy kérdeznék, mint tudományos embert — mondotta —, ki kell jelentenem, hogy még néhány ezer további kísérletet kellene elvégezni ahhoz, hogy meggyőződéssel véleményt mondhassak, ha azonban mint embert kérdeznék, válaszom az, hogy egy pillanatig sem kételkedem abban, hogy a gyermeket a szérumból mentette meg« . . .

E felelet világosan mutatja, hogy a két bizonyosság között milyen különbség van. Mutatja, hogy mi a különbség a tudomány bizonyossága, mely amennyire lehet minden subjektív elemet, személyes vonást kiküszöböl megállapításainál, és a mindennapi bizo-

nyosság között, mely a maga kialakulásánál komoly szerepet és részt juttat a személyes hitnek és váagnak.

E példa szemelött tartásával könnyen megértjük, mi történt a vallás terén. A múltban az a bizonyosság, melyet a vallással kapcsolatban feltételeztek, gyakran a tudomány bizonyosságával volt analógiába állítva. Mint ahogy a tudomány a maga tekintélyét rajta kívül álló okokból és körülményekből meríti, nevezetesen azokból a természeti törvényekből, melyeket a tudomány csak felfedez és nem feltalál, nem teremt, éppen úgy a vallás is a maga tekintélyét nem kevésbé független forrásból merítette, egy olyan természetfeletti revelációból, kijelentésből, mely egyszer s mindenkorra adva volt. Következésképpen minden értelmes lény számára végső tekintéllyel rendelkezik. És miután a tudomány csak olyan bizonyítékokkal elégszik meg, melyek minden szemlélő és vizsgálódó számára meggyőzőek, a vallást tanító is arra törekedett, hogy az embereket olyan tekintélyek idézésével nyugtassa meg, kiknek, vagy melyeknek szavahihetőségében senki sem kételkedhetett. Így a vallásnak is, mint a tudománynak, végső célja az volt, hogy teljes objektivitást mutasson.

Mindkettő számára ugyanis a keresett bizonyosság független volt az egyéni véleményekben adódó változékonyságtól és így mindenki számára egyformán és kivétel nélkül igaz.

A mai ember számára, a modern ember számára a gondolkozás ilyen módja, a vallásos bizonyosság ilyen beállítása, át-hidalhatatlan nehézségeket támaszt és jelent. Ahogy a tudomány segítségével mind jobban és behatóbban szemlélhetjük a vallás kialakulásának történetét, mind határozottabban vesszük észre, hogy e kialakulásnál milyen jelentős és döntő szerep jutott a subjektív, a személyes, az egyéni tényezőknek. A vallás lélektani elemzése megtanított arra, hogy e lelkitüneményben igen bonyolult értelmi, érzelmi és akarati erők egymásra való hatását, illetve egymást kiegészítő harmonizálást lássunk. E tanulmányok világánál kitűnik, hogy a vallásban a kultúrélet bármely fokán az érzelmi vonások hatalmas kiterjedésű skáláját találhatjuk meg. Talán a megdöbbentő félelem, vagy irtózat pillanataiban születik, ebből a nyers érzelemből aztán az élet alakuló körülményeinek hatására s az értelem fokozottabb bekapcsolódására, illetve ennek következtében borzalom, aggodás, remegés,

töprengés, kíváncsiság, érdeklődés, vonzalom, majd éppen szeretet formálódik. Ahogy a látókör szélesedik, ahogy az értelem tájékozódása s a tapasztalatok ereje és tartalma ható tényezővé válik, úgy alakul a nyers, mondhatni durva kezdeti alapérzelemből finomvonású és szövedékű érzélem, a szeretet. A vallásban megtalálható ezen egyéni, subjektív vonások nyilvánvalóvá tették minden gondolkodó előtt azt a tényt, hogy ez a sajátos emberi lelki magatartás állandó alakuláson, fejlődésen, változáson megy át. Ezt a helyzetet kétségtelenül tudatosította a modern tudományos világ és annak egyes különösebb megnyilvánulásai. Ezeknek világánál egészen új értelemmel közeledik ma az ember a valláshoz, a saját vallásához. Egy olyan revellációba való hit, mely minden ember számára minden időkből ugyanazt jelenthetné, mindinkább nehezebben elhihetővé válik. Ennek a hitnek elhalványodásával, illetve fokozott elmúlásával, vagy határozott megsemmisülésével az a bizonyosság is, mely a régi emberek lelkét táplálta, elmúlik, eltűnik. A következtetés adva van: mivel az a vallásos bizonyosság, melyet a régi nemzedékek tápláltak, többé nem létezik, meg nem építhető, minden bizonyosság a vallással kapcsolatban lehe-

tetlen. Erre a következtetésre kényszerülnek sokan. Ha már a régihez hasonló határozottságot elérni lehetetlen — mondják —, ha az ismeret és tudás mai állásánál ez többé meg nem építhető, jobb az élet e részéről teljesen lemondani, jobb ettől elfordulni s arra törekedni inkább, hogy a gyakorlati síkon szükséges bizonyosságot megszerezzük, illetve eszményeinket leépítsük.

Minket, unitáriusokat, a legújabb tudományokkal, vallást is érintő megállapításai nem lepnek meg, legkevesebbé indítottak letargikus magatartásra s skeptikus szellemisségűvé sem tettek. Mi nagyon régen megtanultuk azt, hogy a vallás nem földi értelem tákolmánya, nem könyvben, vagy könyvekben elhelyezett változhatatlan formájú örökség, nem egy Egyház hagyományaiban élő s megformulázott hittételekben hozzáférhető felfogás, hanem »Isten ajándéka«.

Dávid Ferencz akkor, amikor lankadatlan munkája eredményeként a tordai országgyűlésen törvénybe foglaltatta a vallásszabadság ügyét, amikor megállapította, hogy a »hit Isten ajándéka« s ennek megfelelően hirdette, hogy mindenki a meggyőződése szerinti vallás értelmében imádhathatja

Istent, tulajdonképpen minden tudományos előképzés nélkül, századokkal később kialakult anthropológiai és lélektani megállapítások ismerete nélkül is ráébredt arra, hogy a hit, illetve vallás lelki megfogalmazásánál a subjektív vonások döntő szerephez jutnak. Ezért ő, amikor a vallás általa korábban elfogadott formáit elégtelennek találta, amikor bizonyossága azzal kapcsolatban megingott, egy pillanatig sem esett kétségbe, nem gondolt lelki, vagy szellemi küzdelem feladásra, hanem próbált újabb megbizonyosodási lehetőségek igénybevételeivel magának a vallás terén friss bizonyosságot teremteni. Tanulmányai alapján és az alakuló élet tapasztalatai nyomán bensejében előállott többlet-tartalomnak új, találóbb, elhihetőbb, értelme részéről elfogadhatóbb formát keresett.

Úgy látszik ezek szerint, hogy egy elveszett, vagy megsemmisülőben lévő bizonyossági érzést újjá lehet építeni, újjá lehet erősíteni.

A bizonyosság kérdése körül van mostanában egy határozott véleményeltérés, melyet most már tisztáznunk kell. *Bizonyosság alatt általában a tudat egy olyan tartalmi vonását, szempontját értjük, mely kisebb, vagy nagyobb mértékben minden emberben*

megtalálható. A bizalomnak sajátos állapota ez, melyhez az egyéni elme azáltal jutott, hogy bizonyos kérdésekben határozott eredményekre tett szert. Ezek az elért eredmények alapjává válhatnak további gondolatoknak vagy éppen cselekvéseknek. Rendszerint, de nem mindig, valami rajtunk kívüllevőre utal ez a bizonyosság. Valakinek a megbizonyosodása nagy mértékben attól függ, hogy mit hisz egy tényről, egy személyről, mi a felfogása egy elméletről, egy eszményről. Valakinek a megbizonyosodása minden esetben valaminek a bizonyosságán épül fel, olyan valaminek, mely egyidőre legalább is önmagában hordja önmaga bizonyosságát. Mindig valami külső dologra utal. Próbáljuk megvilágítani ezt az úgynevezett bizonyosság érzetét a boldogság érzetével. A bizonyosság is, a boldogság is bennünk megy végbe, egyiket sem lehetne azonban megérteni azok nélkül a külső állapotok és körülmények nélkül, melyek előidézik, illetve életbenmaradásukat biztosítják. A boldogság mindig valamivel kapcsolatos. Senki sem lehet boldog bizonyos külső történés vonatkozás nélkül. Ha boldog akarok lenni, vagy dolgozom, vagy játszom, vagy szeretek valakit, vagy gyönyörködöm valamiben, ami szép. Egy olyan lelkifolyamat, vagy

talán állapot a boldogság, melynek ilyen és ehhez hasonló külső feltételei vannak. Csak önmagában meg sem születik s ha megszületnék, életben maradni úgy sem tudna. Hasonlóképpen a bizonyosság valaminek a bizonyossága. Sem az egyik, sem a másik nem lehet öncélú. Mindkettő úgy jelenik meg keblünkben, mint egy nagyobb, folyamatosan létező kérdésbonyodalom egy állomása, egy tapasztalható tünete. A boldogság érzése az életben való általános olyan megelégedésnek érzete és tudata, mely ugyanakkor afelől is megnyugtat, hogy az életnek értelme és célja van. A bizonyosság érzése és tudata az igazság keresésének hosszú és fárasztó útján egy olyan átmeneti állapot, mely egyidőre megnyugtató módon, építő formában segít a továbbjutásban. A bizonyosság tehát nem egy elért cél, hanem egy állomás a cél felé vezető úton. Nem eredmény, csak záloga annak, hogy eredményre való törekvésünkben jó irányban haladunk.

Ezek előrebocsátásával rá kell mutatnunk azokra a fogalmi zavarokra, melyek a bizonyosság igazi szerepéről alkotott nézettel kapcsolatban még mindig közfelfogásban vannak. Tisztáznunk kell elsősorban azt a tisztázatlan s mindegyre zavart-

keltő félreértést, mely a bizonyosság és a dogmatizmus között van. E két fogalom sokak számára ugyanis egyazon minőségűnek és tartalmúnak látszik. Tulajdonképpen innen is származik a zavar. A dogma bevégzettséget jelent, egy örökre meghatározott, megfogalmazott tételt. A vallásos dogma valamelyes vallásos kérdéssel kapcsolatosan megfogalmazott tételt jelent. Aki elfogadja a dogmát, olyannak tekinti azt, mint amely minden tudnivalót, illetve minden hinnivalót magában foglal. Bizonyosnak lenni valami felől, sokak felfogásában még ma is ilyen dogmaszerű bizonyosságot jelent. A helyesen értelmezett bizonyosság azonban nem jelent semmi vonatkozásban teljes tudást, legkevesebbé csalhatatlanságot. *Ha azt mondom, hogy egy adott dolog felől bizonyos vagyok, nem jelenti azt, hogy arról mindent tudok, sőt azt sem, hogy amit tudok, kimért pontossággal tudom.* Egy gyermek bizonyosan ismeri apját, azonban róla mindent mégsem tud s amit tud, azt sem egészen pontosan tudja. *Bizonyosnak lenni egyszerűen annyit jelent, mint egyidőre hinni azt, hogy a valósággal érintkezésben vagyunk és hogy tapasztaljuk azt a megelégedést, melyet a kételyekben elfáradt lélek akkor érez, amikor egy*

határozott kérdésben lelkileg és értelmileg megnyugtató megoldáshoz jutott.

A hit kérdéseivel szemben háromfajta magatartás lehetséges. Lehet valaki hitében *bigott*, lehet azzal kapcsolatban *fanatikus* és lehet végre *meggyőződéses*, vagy *öntudatos*. Bigott és fanatikus azok táborából kerülhet ki, kik akár az Egyházat (katholikus), akár a Bibliát (orthodox protestáns) fogadják el végső és megfellebezhetetlen tekintélynek, illetve azok sorából, akiknek hite dogmákon alapszik, akiknek vallása végleges megfogalmazásban úgy van előtárva, hogy ahoz az egyénnek se hozzátenni, se abból elvenni nem lehet. Aki bigott lelkimagatartással van, az inkább passzív, szenvedő szerepet játszik. Jelek, szimbólumok, külsőséges kábitó hatása alatt bizonyos beletörődéssel átadja magát annak, ami következik. Szinte gépiesen elmondja az előírt imákat, a hit kérdéseiben semmi más nem érdekli, nem kérdezősködik, nem vitázik senkivel. Éli a maga külön, egyéni vallásos életét, a közösség számára nem bír nagy jelentőséggel. A fanatikus nem olyan mély vallásos lélek, mint a bigott, nem is annyira passzív, mint inkább aktív, cselekvő irányú lélek. Bizonyos kérdéseket már taglalt is. Próbálja megérteni azt, amit

mond, valójában azonban belátja, hogy jobb nem okoskodni, hanem ehelyett hinni fanatikusán s e fanatikus hittel esetleg másokat ilyen magatartásra bírni. A lélektan megállapítása szerint a fanatikus rendszerint maga is kételkedik hitében s minden mesterseges igyekezet, mellyel másokat is hasonló magatartásra kíván bírni, tulajdonképpen nem egyéb, mint öntudatlan próbálkozás arra, hogy saját magát is meggyőzze. E két előbbi vallásos típustól teljesen és merőben eltér a harmadik, melyről azt mondtuk, hogy meggyőződéses vagy öntudatos. Az ilyen vallásos típus külső tekintélyekre nem alapozza hitét, egyetlen tekintélyt ismer el végső és mindenek felett való tekintélyként; *lelkiismeretében munkáló isteni erőt*. Ez számára a végső fórum, melyhez fellebbezni szokott minden kis vagy középszerű ügyben. Nem veszi semmibe a külső tekintélyeket, tudja, hogy Egyház, Biblia, személyek sok jó, eligazító tanácsot, útravalót tudnak és képesek adni, de azokat is emberi alkotásnak ismeri s úgy is kezeli azokat. Az ilyen ember a benne lévő kérdező szellemével a maga szintétikus egységében akarja látni és ismerni a dolgokat. Tisztában van azzal, hogy az igazság megismerése csak fokozatosan lehetséges. Ami-

kor az előttejáró nemzedékek megállapításait nem fogadja el, tisztában van azzal is, hogy az ő általa látottak és mondottak is csak egy ideig maradnak érvényben.

Az ilyen magatartás az, amellyel bizonyosságot lehet szerezni a vallásban. Előbb megfogalmazott, kialakított meggyőződésünk alkalmatlanná válhat, meg nem felelőnek nyilvánulhat s előállhat annak szüksége, hogy azt kiegészítsük, avagy éppen revízió alá, átértékelés alá vegyük. Amíg az elért bizonyosság meggyőző erővel bír, addig irányt ad a gondolkodásnak és készenlétben tartja összes energiánkat. A dogmatizmus és a bizonyosság közötti zavar onnan is támad, hogy a bizonyosságot és változhatatlanságot összetévesztik. Bizonyosnak lenni valami felől, nem jelenti azt, hogy mindaz, amit azzal kapcsolatban most elősorolhatok, mindaz, amiről számot adhatok, soha egyetlen pontjában sem fog átalakulást igényelni. Jelenti azomban azt, hogy amennyiben bizonyosságom megbízható és nem félrevezető, akkor van abban valami, ami tart, ami tapasztalatomnak folytonosságot kölcsönöz s ami gondolkodásomnak egységet ad. A folytonosságnak ez a tudata és az a biztonság, ami ebből

az életre és cselekvésre kiárad az, amit általában meggyőződésnek nevezünk.

Próbáljuk igazolni ezen elgondolásunkat más síkon. Hogy a bizonyosság a változás ellenére is megmarad, igazolja a tudós azon magatartása, mellyel a természethez közeledik. A természet a fizikusnak ma nem éppen azt jelenti, mint elődjének egy nemzedékkel előbb s a mai fizikus nem is álmodik arról, hogy utódjának minden vonatkozásban azt fogja jelenteni esztendőik múlva, amit ma neki jelent. Mégis, amikor a természetről beszél, bizonyos abban, hogy egy olyan valósággal foglalkozik, melyről neki határozott és megbízható ismeretei vannak s van egy néhány olyan adata (pl. az ember természetéhez való viszonyáról), melyekről meg van győződve, hogy nem fognak revízióra szorulni. Bizonyos pl. afelől, hogy a természetben van olyan rend, törvényszerűség, mely lehetővé teszi, hogy bizonyos határok között megjósolja, hogy mikor és miként történnek események. Bizonyos afelől, hogy az emberben van képesség arra, hogy a természeti rend és törvényszerűség felől megismerjen ismerni érdemes dolgokat s azokat másokkal közölhesse, illetve másoknak átadhassa. Bizonyos afelől, hogy a múlt

összehalmozott munkája olyan alapot helyezett le, amelyre ő, a tudós, bizalommal építhet s amíg az előttejáró tudósok munkájában a részleteket bírálja, tudatában van annak, hogy a platform, a dobogó, amelyen áll, az elődök munkája következtében emelkedett egy bizonyos magaslatra. Bizonyos azomban abban is, hogy még sok minden megismerni és megtanulni való van hátra s az, hogy sajátos esetekben sikertelenség kíséri törekvéseit, számára nem ok a remény feladásra s nem lesz alapjává olyan kételkedésnek, melynek árnyékában elpusztulna az a hite, hogy munkamezején belül a tudás, vagyis a végső igazság lehetséges.

Igy a »természet« szó a tudós számára egy olyan valóságnak lesz jelképévé, mely valóság felől neki bár részleges, de megbízható ismeretei vannak. Milyen más értelme van a »természet« szónak egy olyan modern asztronómus előtt, mint amilyen Eddington, vagy Jeans, egy olyan fizikus előtt, mint amilyen Millikam, szemben Arisztoteles, vagy Newton értelmezésével. A modern fizikának minden felfedezése, a modern kémiának minden új meglátása, minden, amit az asztronómusok megtanultak a fényévekről és naprendszerekről,

minden, amit a biológusok a protozplazmáról és fajokról előnkbe tártak, mindez számításba vétetett e szó, e fogalom új értelmezésénél. És mégis a valóság, amit a szó jelképez, ugyanaz a valóság, mellyel Arisztoteles és Newton napjaikban közvetlen kapcsolatban voltak és mindaz, amit abban nagyszerűnek, felemelőnek tartottak akkor; a rend, a törvényszerűség, a szépség — mindaz éppen olyan valóságos a mi számunkra ma, mint volt annakidején számukra.

Mindaz, ami a tudomány bizonyosságáról igaz — igaz határozottabban a mindennapi élet bizonyosságáról is. Állandóan és következetesen módosítjuk nézeteinket személyek és elvek felől anélkül, hogy ugyanakkor ezért megbízhatóságukba vetett bizalmunkat és hitünket elveszítenők. Ha azt mondom, hogy bizonyos vagyok barátom felől, ez nem azt jelenti, hogy róla mindig így fogok vélekedni, vagy pedig, hogy napi találkozásaink alkalmával nem tudnék sok olyan új vonást meglátni és felfedezni benne, melyek alapján a jövőben számomra többet jelentene, mint a jelenben. Az, hogy azt mondom, hogy a szeretet a legfenségesebb megnyilatkozás, nem jelenti azt, hogy felnőtt koromban a szeretetről megalkotott

felfogásom egyezik a gyermekkori nézetemmel, vagy azt, hogy a szeretetről semmi újat már nem tanulhatok meg, semmi olyat, mely e szónak új és gazdagabb értelmet adhat.

Ha ez így van e két előbb említett vonatkozásban: a tudománynál és a mindennapi életnél, mennyivel inkább úgy van a vallás bizonyosságánál. A vallásban ugyanis szemtől-szembe kerülünk a végső valósággal és mindig személyes úton kerülünk szembe. A vallásban azzal az élő Istennel van dolgunk, aki folytatólagosan, szünet nélkül közli az emberekkel akaratát, természetesen csak úgy, ha az emberek képesek fel is fogni azt és be is fogadni azt. A vallás (C. Street: The basis of religion... 3.1.) nem más, mint az »ember szellemének Isten felé való kiterjedése«, összekötő kapocs föld és ég között. Azt nem papok és nem egyházak teremtették, természetesen nőtt az ki az emberek hazavágyó lelkéből. Minot Seavage szerint a vallás »az élet titkának keresése«. Fielding Hall szerint pedig »a Végtelen muzsikájának az ember szívében való visszhangja«. Akármilyen megfogalmazásban és meghatározásban jelöljük is meg a vallás lényegét és értelmét, egy bizonyos: eleven, élő,

lűktető lelkitartalom az és nem holt, száraz betű, vagy fogalom. Az ember tulajdona az. Azé az emberé, aki napról-napra nő, fejlődik ismeretben, jellemben és tapasztalatban. Milyen lehetetlen elképzelni, hogy az ember folyton kiszélesedő szemléletéhez képest változatlan maradna Istenről való felfogása és nézete. A szellemében és lelkében meggyarapodó embernek más értelmű a hazavágyása, a fejlődött ember az »élet titkát« más szempontok és elgondolások szerint keresi s lelke a »végtelen muzsikájának« hangjára egészen másképpen rezonál, ha egészében megmódosulva, új szellemi lehetőségek birtokában van. Más az ember, ha gyermek és más, ha felnőtt. Isten élő központja az Univerzumnak, aki állandóan munkában van s mint ilyen, imádóihoz való viszonya állandóan változik. E változó viszony viszont meg kell nyilatkozzék az emberek Róla való gondolkozásában. Így az »Isten« szó éppen úgy, mint a »természet« szó, az imádkozó számára egy olyan valóság szimbolumává válik, mely valóságban megbízik, mely felől, ha az részleges is, de ismerete van. Az »Isten« szó bizonyos értelemben ugyanazt jelenti, mit régen mindig jelentett: fensőbbiséget, tekintélyt, fönséget, imádandóságot, de je-

lent olyat is, amit régen nem jelentett, olyat, melyet Istenről való gondolatunkhoz az a tudomány adott hozzá, mely az Isten alkotta világról állandóan újabb és újabb dolgokat tár fel és hoz nyilvánosságra. A nagy világról még sok mindent fog mondani a tudomány, a megismerni való rész sokkal több, mint a már megismert rész. A világról, mint Isten munkájáról való újabb és újabb ismeretek arányában, újabb és újabb dolgokat tudunk meg Istentől is. Mindaz, amit eddig tudunk Róla, nagyon kevés ahoz képest, amit még meg fogunk tudni ezután. A jövő ilyen tekintetében sok drága élményt tartogat még számunkra. Borbély István szerint »Isten mindaz, amit Róla tudunk és még valami«. Erről a még valamiről annál inkább nem akarunk lemondani, mert ez az ezután megismerendő Istentartalom és lényeg fog teljes és igaz értelmet adni mindannak, amit eddig lelkünkben hordtunk. Lelkünk részéről történő e szüntelen szent felfedezés az, mely vallásos életünknek lüktető erőt és eleven frissességet kölcsönöz. Minden újabb imádkozásunk rendjén megtörténhetik Isten arcvonásának egy újabb felfedezése s ez boldog izgalommal tölt el bennünket, valahányszor kapcsolatba kívá-

nunk kerülni vele. Ez a lehetőség egyuttal megnyugtató is olyan pillanatokban, amikor megoldhatatlannak, érthetetlennek tűnik egy-egy lelki helyzet. Bizonyára azért látszik súlyosnak egy-egy ilyen probléma, mert annak nyitja és megoldási kulcsa csak Istentől való további ismereteink rendjén lehetséges.

A vallásos emberek Isten elképzelésénél újra meg újra visszatértek a személyiség gondolatához. Waterhouse szerint (The Phil. of religious exp. 256 l.) »Minden vallásos magatartás mögött, a legkezdetlegesebb formától a legmagasabbig, szükségképpen végighúzódik az a meggyőződés, hogy e magatartást előidéző objektum, az imádás tárgya megközelíthető és az imádságot meghallgató. Ebből a szempontból tehát jó. E hit és felfogás az alapja a később kifejlődő erkölcsiségnek«... Az Isten jósága pedig szoros összefüggésben van személyességével. Az a jóság, mely senkihez nem tartozik, amely senkinek nem jósága, egyáltalán nem jóság. A jóság érték, tehát személyel kapcsolatos. Visszatértek azonban a vallásos emberek a személyiség gondolatához, főképpen azért, mert a személyiség, amennyire azt önmagunkon is ismerhetjük, a legkézenfekvőbb módon

példázza a változásban is folytatódó állandóságot. A személyiség, egy ember személyisége, például esztendők során állandó változáson megy át, végeredményben azonban ugyanaz a személyiség, illetve van abban egy állandó folytonosság.

Azok az emberek, akiknek dogmájuk van, akik Istenről határozott fogalmakat hirdetnek és mondanak, akik a vallás minden egyéb vonatkozású kérdésében kijegecesedett tételek mellett állapodnak meg, ha az emberi tudás, mely szünet nélkül és ösztönszerűen új igazságokat keres, eddig napvilágra nem hozott törvényszerűségekre mutat rá, ha a világról új ismereteket közöl, azok kétségbeesve ragaszkodnak egy ideig régi és már teljesen tudománytalan felfogásukhoz, vagy inkább tételeikhez, majd aztán kiábrándulnak teljesen a vallásból, mint olyan valamiből, mellyel kapcsolatban hiábavaló és meddő minden próbálkozás. Hitüket csak ilyen dogmák birtokosai veszítették el. Elvesztették sokan anélkül, hogy ezt bárkinek is bejelentették volna. És mivel ezidő szerint magyar társadalmunk legnagyobb részét ilyen beállítású emberekből áll, a vallásban tapasztalható sekélyesedés, felszínesülés nyilvánvaló és természetes. Hogy ennek milyen

súlyos következményei és kihatásai lehetnek a jövőre nézve, csak akkor tudjuk elképzelni, ha igazat adunk azoknak, akik lélektani és társadalomtudományi komoly tanulmányok alapján állítják, hogy a társadalomban a legnagyobb szerencsétlenség az, ha elvesz az embereknek a hite, ha már nincsen meggyőződésük, mert ha csak mással idejében nem pótolható, az egész társadalmi építmény eresztékeiben inog meg, Isten elvesztésével ugyanis az emberek nemcsak egy sajátos hitet veszítenek el, de Istennel együtt elveszítik azt a szintet, azt a kritériumot, azt a standardot, mely eddig határozottságot adott nekik a művészetéről, az erkölcsről, a nevelésről, a politikáról alkotott nézeteiknél. Ahol ilyen veszteség létrejön, ahol ez megtörténik, a társas élet további kialakulása nagy nehézségekbe ütközik, mivel az emberek éppen azt a legérdemesebbet kénytelenek nélkülözni, mely alapja mindannak, amit társaikkal megoszthatnak, alapja minden lelki értéknek. Ha egy ilyen társadalom lélektanát vizsgáljuk s benne az embert elemezzük, a biztonságot vesztett embert, megállapíthatjuk, hogy az sok mindenben lehet foglalatoss, de egy napon észre fogja venni, hogy mindaz, amit tesz, vagy csinál,

nem ér semmit. A megszokott gyönyörök számára már nem gyönyörök. Ugy tűnik fel előtte, mintha sok nehéz bajjal megélt életében már nem csillan fel számára semmi olyan, amiért érdemes volna élni. Többé-kevésbé tudatosan megelegetést keres, arra vágyik, mert érzi, hogy elégedetlen s míg fáradtan ezután kutat, meggyőződik arról, hogy a boldogság egy boldogtalan álom. Mit lehet kezdeni egy olyan társadalommal, melyben egymást érik az ilyen hitet veszített emberek? Miként remélheti egy ilyen társadalom, hogy éppen ilyenkor, nagy történelmi idők, korfordulók idején, önmagát újjáépítheti, ha valamit nem kezd a lélekben összeroppant ezerek, esetleg milliókkal? Egyelőre nálunk külső megfigyelésre alig venni észre, hogy sok az ilyen ember. Igen, mert legtöbbje nincs tudatában, hogy mi történik vele. Kábultan, minden különösebb értelem nélkül még templomba megy, igénybeveszi a szertartásokat, valójában azonban kihalt életéből a legbensőbb értelem, felszakadt a biztos alap, melyre építeni lehetne új világot. Hogy tudna az ilyen ember lelkesedni áldott közösségi célokért, nemzeti gondolatokért, amikor önmagában összeomlani készül sok minden.

Ez a sokaknál felfedezhető lélektani

helyzet is azt bizonyítja, hogy szükségünk van a vallásban bizonyosságra. Ez a vallásos bizonyosság elsősorban kulcs a belső lelki-harmóniához, békességhez. Ez az, amit fel kell építenünk sokakban. A bizonyosságot veszített ember ugyanis amellet, hogy tevékenységében elernyed, energiái bénulóban vannak, állandó rettegésnek és félelemnek van kitéve. Önmagától, másoktól, az élet minden felbukkanó új jelenségétől fél. Ez a félelem aztán a sikeres élet legádázabb ellensége. Minden félelmet a bizonytalanság idéz elő, ez a szülőanyja. A félelem mindig arra koncentrál, összpontosítja figyelmünket, ami megtörténhet és így nem engedi, hogy érdeklődésünket tartósan és határozottan arra irányítsuk, ami most éppen történik. Azáltal, hogy a jövőben történhető esetleges balszerencse körül tépelődik, a félelem megrabol bennünket azoktól a drága percek-től, melyek a jelen áldásait jelenthetik számunkra. Csak egyetlen mód van arra, hogy ilyen bizonytalanságban gyökerező félelmektől megszabadulhassunk, ha egy tartós jóra, egy folytatólagos értékre szögezzük tekintetünket, egy olyan valamire, amit a jövő semmi történése el nem vehet tőlünk. A múltban a vallás egy ilyen tartós jóval, folytatólagos értékkel látta el az embert,

amikor Istent ajánlotta neki. Istenben valami olyan biztosra talált, kire mindig, minden körülmények között számíthatott. Mivel e biztonság körül az ismeretek bővülése rendjén sok minden történt s mivel az Istennel kapcsolatos nézetek hajthatatlan formájukban az új ismereteknek megfelelően nem tudtak elég rugalmasak lenni — birtokosaik mindent elvesztettek.

Dávid Ferencz amikor ismeretei gyarapodása, fokozatos bővülése rendjén úgy találta, hogy addigi nézete, felfogása, addigi bizonyossága számára már többé nem bizonyosság, új formát keresett. Ezzel megdöntötte azt a dogmát, mely szerint a vallás kérdéseiben egyedül a tekintély útján lehet bizonyosságot szerezni. Ma tudjuk, hogy a tekintély mellett az értelem, a benső meglátás, vagy intuición és a tapasztalat is egy lehetőségek, melyek segítségével az élet leglényegesebb kérdéseiről ismereteinket bővíthetjük, illetve rendezhetjük. Vannak lusta szellemű emberek, akik nem azért ragaszkodnak régi dogmáikhoz, hogy azáltal képesek legyenek többet és helyesebben gondolkozni, hanem azért, hogy a gondolkodás szükségességétől egyáltalán megszabaduljanak. Ragaszkodnak görcsösen régi hitükhöz, mert nem merik vállalni azt

a felelősséget, mely kezdeményezéseikkel járna. Nem hajlandók határozottan szembe nézni a ténnyel, hogy a múlt hite úgy maradt ránk, mint nemzedékek személyes tapasztalata alapján alkalmazott hit, melyet hitelvekbe, crédókba foglaltak egyesek vagy többek. A crédók örökérvényű meggyőződéseket fejeznek ki, elfelejtkeznek azonban arról, hogy kifejeződésükben tükrözik azon idők, korok felfogását, nézetét, melyben megformuláztattak. Magukon viselik az idő, a kor bélyegét. Annak az időnek filozófiája és tudománya érzik meg azokban, amelyekben készültek. Szükséges tehát, hogy a lényegről lehámozzuk a múlt formát. Botor ember az, aki a csemegével együtt el kívánja fogyasztani a csomagolópapírt. Sokan a vallásos emberek közül a múlt ezen örökségét minden kritika nélkül használják fel. A crédókat és katekizmusokat a maguk valóságában elfogadják és helyességüket, igazságukat egyetlen pontban sem vonják kétségbe. Ezt tenni valósággal vallásellenesnek tünne számukra. Pedig, amint láttuk, éppen ez a magatartás eredményezi azt, hogy elvesz a vallás és ereje. Az át nem gondolt, meg nem indokolt hitnek megvoltak és megvannak a maga súlyos veszedelmei. Bármely pilla-

natban felmerülhet egy kétely, mellyel nem könnyű elbánni. A tudomány, a modern világ legátütőbb befolyást gyakorló szellemi ereje rést üthet a dogma falán, az élet legkritikusabb pillanatában akkor, amikor legégetőbb, leghalálosabb szükség volna a vallás megtartó lényegére, rést üthet annak a dogmának a falán, mely eleddig abszolút igaznak volt nyilvánítva. Egy ilyen váratlan történés aztán rendszerint nemcsak a falat szokta ledönteni, megsemmisíteni, de megsemmisíti az egyén számára azt az igazságot is, melynek hirdetésére, megvédésére, mint fal felállított. Megkérdeztek egyszer egy neves geológust, aki a vallásról lemondott, aki megszűnt becsülni azt, megkérdezték, miként lehetséges az, hogy ő, aki a föld formálódásait vizsgálva, olyan közvetlen kapcsolatba kerülhet Istennel, miként lehet, hogy vallását nem értékeli? Nagyon egyszerű az egész — mondta —, az én elmémben két külön helyiség volt, mely egymástól elég erős fallal volt elválasztva. Egyikben tartottam a tudományomat, a másikban a vallásomat. Egyszer az elválasztó falon egy rázkódásom következtében valahogyan rés támadt s a tudományom e résen át átömlött a vallásomhoz s azt teljesen tönkretette. Azóta csak egy

helyiség van agyamban s abban csak a tudomány van. A vallásomnak már helye nincs. Ez az eset szemléletesen is mutatja, hogy miként járt a modern világ sok duális életfelfogásban és életberendezkedésben élő embere.

Vallásalapítónknál értékes formában kapcsolódott egybe az igazság szüntelen keresésének szelleme az örökkévaló lényeghez ragaszkodás lelkületével. Az újrafoglalás, a változás és a maradandó, a valóság síkján egységes alakulásban található meg nála.

A Isten szó a mai embernek mást jelent, mint annakidején jelentett a tizenhatodik században s méginkább mást, mint a tizedik, vagy korábbi századok emberének. Mindazonáltal az »Isten« szóban vannak olyan vonások, jegyek, tartalmi minőségek, melyek ugyanazt jelentik a mai ember számára, mint annakidején századokkal előbb másoknak. Ezek a fennmaradt örök tartalmi vonások vitathatatlanul sokkal fontosabbak, ezek a folytatólagosan benne maradó értékek és minőségek sokkal lényegesebbek, mint azok, melyek változtak. Dávid Ferencz az Istenben található, de általában a vallásban lévő, ezen örök vonásokhoz kimondhatatlanul ragaszkodott.

Lelke összekapcsolódott az időket, formákat, fogalmi kifejezéseket átélő tiszta valóságokhoz. Ezeknek érdekében áldott emberi vajadásokon át, fel tudott mindent áldozni. Ott tudott hagyni munkatársakat egyik felekezetenél, ott tudott hagyni püspöki stallumot. Sohasem volt dogmája, változhatatlan módon megszerkesztett crédója. Élete rendjén csak bizonyossága volt, csak erre támaszkodott. A bizonyosság pedig *a meggyőződés, az igazság végtelenbenyúló útján egy állomás csupán, melyben vagy mely mellett csak addig maradunk, míg maradásunk megnyugtat s bizalmunk teljes.* Dávid Ferencz mindaddig, míg meg nem találta nagy kereső lelke a végső formát, az unitárius magatartást biztosító szellemiséget, lelkeséget, mindaddig kénytelen volt a bizonyosság megszerzése érdekében új és új kereteket keresni. Blandrataék ezt a végső formát nem értették meg egészen s a tiszta unitarizmust nem vállalták maradék nélkül. Sajnos, az unitárius berkeken belül is vannak, akik még mindig a Blandrata fejével gondolkoznak s nem tudják megérteni, mit jelent a dávidferenczi tiszta unitarizmus. Ha helyesen, igazán értelmezzük tanításainak szellemét, soha felekezetet változtatnunk nem kell azért, mert az emberi

tudás természetes gyarapodása hitünk és meggyőződésünk eddigi megfogalmazásában módosítást követel. Azért nevezhetjük unitarizmusunkat végső formának, mert a vallásnak egy olyan rugékony foglalatot biztosít, mely belső módosulások jelentkezésekor természetszerűen és törvényszerűen alakul. A vallásban való bizonyosságunk, meggyőződésünk olyan természetű, hogy annak újraértékelése, tisztább kifejezése nemcsak lehetséges, de szükséges is. Az unitarizmus a vallásos kifejezhetőség szempontjából végtelen lehetőségű, ugyanakkor állandóan megtalálható abban az örök lényeghez, a központi valósághoz való törhetetlen ragaszkodás. Vallásos meggyőződésünk Istenről, a valóságról, az igazságról, a jelenben sok mindent tud, de még többet sejt, a Vele való érintkezés módjairól sok mindent hirdet, de új lehetőségek támadásáról még többet hisz. A meggyőződéses unitárius senkinek sem mondja, hogy hitének lényege az utolsó szó, amit a vallással kapcsolatban mondani lehet. Egy ilyen kijelentés a legkevésbé volna unitárius megnyilatkozás, de minden őszinte unitárius örökre meg van győződve arról, hogy a teljes igazság felderítése érdekében a legjobbjá irányú úton indult el. Tudja, hogy abban

a pillanatban, amikor meggyőződése mai formája, mint az életben teljes munkát végző ember számára, nem adja meg a legszükségesebb lelkieket, amikor azt kitermelni már nem képes s így elégtelennek bizonyul, igaz őszinte törekvéssel azon kell lennie, hogy hitét új ismeretek, friss megsejtések, friss lelkiélmények és vallásos tapasztalatok fényénél, az Istenről való tudás új vonásai birtokában ható és eleven tényezővé tegye. Az igazán unitárius lélek éppen ezért soha nem szűnik meg foglalkozni önmagával s önmagán keresztül nem szűnik meg állandó kapcsolatban lenni Istennel. Az unitárius ember vallása az élet központi kérdése, mert érzi, látja, hogy a vallásból származó erő és emberi minőség-többlet teheti eredményessé, sikeressé életét s csak ennek az erőnek és lélekolajnak birtokában tud társaival együtt Isten országáért munkálni és küzdeni.

IV.

»Mindeneket megpróbáljátok és a mi jó, azt megtartsátok« (I. Thess. V. 21.).
 »De miért nem ítéletek meg magatoktól is, hogy mi az igaz« (Lukács 13—57.). Ilyen és hasonló bibliai idézeteken át is rámu-

tathatunk arra, hogy a vallásos megbizonyosodásnak mi a járható útja. Az élet vallásának kritériumai vannak; olyan jegyei, melyeket ha nélkülöz, értéke csak csökken. Ezt a néhány lényeges és szükséges vonást tartalmaznia kell minden olyan vallásnak, mely folyton komolyodó idők emberi erőket megpróbáló sodrában éltető, fenntartó és vigasztaló kíván lenni. A vallásnak *elsősorban* személyesnek kell lenni. A vallás a tulajdonom kell, hogy legyen, személyes élmények vére és lélekzete kell, hogy táplálja azt. A pusztán örökölt hit nem sok értékkel bír, addig tart ez, mint a másodkézből származó ruha, vagy tárgy, nemcsak azért pusztul hamarabb, mert már régi, hanem azért is, mert nincs reánk szabva s nem tapad simulva testünkön. Az természetesen lehetetlen, hogy örökséget el ne fogadjunk, erre feltétlen szükségünk van. Ez az örökség azonban javunkra, életünk, lelkünk, energiáink fenntartására csak akkor szolgál, ha azt merőben önmagunkért tesszük, ha azt átöntjük lelkünk formái szerint és úgy élünk azzal, mint amely egy kicsit egyéni teremtő-erőnkől sarjadt ki s onnan származott. A saját vallásunk az élet minden nehéz körülményében úgy viselkedik majd, ahogy

azt legigazabb emberi érdekeink kívánják. Nem hagy ott sehol körülmények játékszeréül, nem is kényeztet, nem is kímél, nem is fedí el hibáinkat.

A vallásnak *másodsorban* értelemmel teljesnek kell lenni. Az ész és a szív az értelem és az érzelem helyes arányú keveredése szükséges ahhoz, hogy egy egyént akarati megnyilatkozásra indítson vallásos hite. Eredményesen cselekedni csak az az ember tud, aki hitét, az Isten megérzése nyomán jelentkező hitét, az értelem segítségével állandó tiszta oxigénnel látja el s ezáltal ügyel arra, hogy teljes épségben és teljes egészségben, hatóereje lendületében legyen képes az élet termelte bármilyen helyzettel szembenézni. Az Isten nem hiába teremtette belénk, emberekbe, az értelmet, önmagunknak és másoknak minden alkalommal számot kell tudjunk adni arról, ami bennünk és velünk történik. Péter levele szerint (I. 3—15 v.) »legyetek készek mindig megfelelni mindenkinek, aki számot kér tőletek a bennetek lévő reménység felől«.

A vallásnak, *harmadszor*, szabadnak kell lenni. Ez alatt azt értjük, hogy készen kell állania a fejlődésre, a friss igazságok befogadására. A múltakban megállapított

crédók, dogmák, megcsontosodott tételek körülbelül azt a szerepet töltötték be, amit a tilalmat jelző táblák töltenek be a mindennapi életben. »Átjárni tilos.« »Fűre lépni nem szabad« stb. Athanasius hitvallása, a niceai zsinat határozata, minden ilyen természetű határozat vagy pápai bulla ilyen tiltást foglalt magában s megtagadta a gondolkodó embernek, hogy szabadságával élve önmaga lásson, tapasztaljon, ismerjen és tudjon. Akik nem a szabadság jegyében élnek a vallással és használják azt, áldozatai egy olyan felfogásnak, melynek értelmében Istenről, a világról, emberről s mindezek egymáshoz való viszonyáról és jövődő alakulásairól már mindent maradéknélkül tudunk. Aki vallását a lélek és lelkiismeret szabadsága jegyében gondolja, táplálja és alkalmazza, az őszintén bevallja, hogy a végső nagy kérdések valóságos lényegét csak fokozatosan képes megismerni s ez őt minden alkalommal szerénnyé és alázatossá is teszi, ugyanakkor erőt kölcsönöz számára, mert érzi, hogy az igazság keresésének útjára lépett. Az igazság pedig szabaddá teszi őt. (Ján. VIII. 32.)

Talán különös, hogy mi, unitáriusok, (az élet hirdetői, az örök megújulás letéteményesei, akik inkább szeretjük a tavaszt,

mint a hervadást, a napsugárt inkább, mint a borut, az életindulást inkább, mint a megállást és megsemmisülést, különös, hogy Dávid Ferenczcel kapcsolatos egyetlen ünnepünket halála évfordulóján szoktuk megrendezni. Különös lehet ez másoknak, nekünk azonban nemcsak természetes, de emlékezésünkben szükségszerű is, hogy éppen halála emlékénél elemezzük azt a nagy és felbecsülhetetlen vallásos örökséget, melyet ránk hagyott s mellyel valójában az egész emberiséget megajándékozta. Dávid Ferencz igazságkeresése, lángoló szenvedélye s nagy szellemi, lelki vállalkozása, mélységes, Istenhez ragaszkodása sokkal kevesebbet jelentene nekünk, ha annak értékét, becsét nem fokozná olyan magasztosan nagyszerűvé az az életstílus, mely mind ezt eredményezte s melynek utolsó mozzanata, a halálvállalás, ragyogó szent pecsét, mely örökre elvitathatatlan tulajdonává avatja mindazt, amit a szabadság jegyében az ember érdekében Istenországja eljöveteleért tett. Magyar nemzeti küzdelmeink rendjén áldott igazságaink keresése útján jó talizmán számunkra ez az örökség. Ha igaz az, amint állítják, hogy kétféle magyar ember van (László Dezső: Ellenzék vezércikk) vagy, hogy a magyar embernek két

nagy hibája van: vagy kevésre értékeli önerejét s az élet útjain saját szerencsétlen gondolatainak súlya alatt összeomlik, vagy túlbecsüli ezt az erőt s képzelt becsvágyában olyan feladatokra vállalkozik, melyek teljesítésére nem képes, ha valóban két ilyen embertípust ismerhetünk fel magyar életünkön belül, akkor mi bátran állíthatjuk, hogy e magyar típusok kitermelésében a felelősség nem a dávidferenczi vallásé és szellemiségé. Más vallások és más szellemiségek felelősek az ilyen terméketlenül szédelő emberförmákért. Olyan életfelfogások lelkéből kisarjadt nevelési rendszerek felelősek ezért, melyek az ember világban való helyzetét, Istenhez való kapcsolatát, valóságos természetét illetőleg elégtelen és idejétmúlt nézeteiből tevődik össze.

Dávid Ferencz emlékénél az a hősi szellem újul meg, melynek tiszta fénye nemcsak Déva árva magyar börtönfalait aranyozza be, de egész új életért harcoló népünk felett is tündöklően ragyog. Nemcsak igazságot jelölt meg számunkra Dávid Ferencz, nemcsak lelkesített ennek kutatására, de emberi életével meg is mutatta, hogy az igazságért miként lehet és hogyan kell harcolni. Az ő szellemével a bizonyos-

ságot vesztett ember újra bizonyosságra talál s a megbizonyosodott ember helytelen irányban lekötött energiái újra felszabadulnak s teljes erővel és egész lendülettel képes azok sorába állani, akik nagy idők útain bízó reménnyel, imádkozó áhítattal, rendületlen kitartással, megalkuvás nélkül küzdenek Isten földi országának magyar tartománya újjáépítéséért, ősi magyar földön új életért.

*SZERZŐ EDDIG MEGJELENT
MUNKAI:*

- 1. Kérdések és feleletek.*
- 2. Bevezetés a vallás lényegéhez.*
- 3. Istenről való felfogás korunk tudományos gondolkozásában.*
- 4. Unitarizmus és fajelmélet.*